

A.Slubs'ka's article «**The Islamic factor in the state-church relations in Ukraine**» deals with trends in the development of Muslim communities in the independent Ukraine, problems and challenges facing government and Islamic organizations in the way of providing state-confessional unity in the country.

Key words: *islam, state-confessional relations, policonfessionality, integration, politicizing, moslem communities.*

О. Боруцька* (м. Львів)

ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТОЇ РЕЛІГІЙНОСТІ СІЛЬСЬКИХ РЕСПОНДЕНТІВ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ (на матеріалах 60-70-х років ХХ ст.).

Стаття підготовлена на основі незадіяних раніше в науковому обігу соціологічних матеріалів наукових працівників відділів конкретно-соціологічних досліджень (завідувач – кандидат економічних наук Г.І. Ковальчак) та формування науково-матеріалістичного світогляду (завідувач – доктор історичних наук Ю.Ю. Сливка) Інституту суспільних наук АН Української РСР (нині – Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України), одержаних упродовж 1968-1975 років [Архів Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. Записи учасників соціологічних експедицій 1968-1971 рр., 1972-1975 рр.]. Тут, зокрема, аналізуються матеріали соціологічних досліджень особистих висловлювань сільських респондентів та експедиційних обстежень, отриманих під час тривалого вивчення сільської документації, безпосереднього спостереження за культурним і громадським життям мешканців сільської місцевості Тернопільщини, а саме сіл Колодрібка [АІУ ЗУСЕ, с. Колодрібка (в тексті далі – КДБ). – Ф.9. – Оп. 1. – Спр. 24. – 131с.] та Мирне [АІУ ЗУСЕ, с. Мирне (в тексті далі – МРН). – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 25. – 118 с.] – дослідження 1968-1971 років та Більче Золоте [АІУ ЗУСЕ, с. Більче Золоте (в тексті далі – БЗ). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 24а. – 115 с.] – дослідження 1972-1975 років.

Зазначимо також, що деяка частина матеріалів соціологічних досліджень та експедиційних обстежень сіл стосовно зазначеної тематики була опублікована (перед тим, звичайно, ретельно дозованих радянськими цензорами від науки) в колективних монографіях, що відповідно побачили світ у київському видавництві “Наукова думка”. А щоб переконатися у вельми прискіпливому дозуванні отриманих науковцями Інституту матеріалів у згаданих монографіях, то підкреслимо, що у монографії

---

* Боруцька Оксана – магістр історії, молодший науковий співробітник Музею історії релігії (м. Львів).

“Соціальні перетворення у радянському селі” (К., 1976) маємо тільки 4 висловлювання опитаних респондентів усього Західного регіону України релігійно-обрядового характеру, а у праці “Становлення і розвиток масового атеїзму в західних областях Української РСР” (К., 1981) – одне, та й воно процитоване не повністю. Все це, звичайно, не тільки значно обмежило фактологічний матеріал, потенціальні можливості авторів монографій стосовно об’єктивного висвітлення зазначених проблем, а й знівельовало здобутки вчених-суспільствознавців щодо істинних світоглядних орієнтирів, духовного життя мешканців Західного регіону України в цілому та Тернопільщини зокрема. Нині маємо сприятливу атмосферу для всебічного спростування фальсифікацій та відновлення справжньої тогочасної релігійної ситуації, ставлення людей до Бога, Церкви, релігії, їх релігійно-обрядової практики в сільському середовищі, зокрема Тернопільщини упродовж 60-70 років ХХ століття.

Насамперед, наведемо неопубліковані у монографіях висловлювання мешканців сільської місцевості Тернопільщини стосовно бачення ними світу надприродного, духовного та ставлення до Бога. Скажімо, жінка (26-30 рр.) із с. Більче Золоте сказала: “По один бік щось є, а по другий - природа” [БЗ. – С. 1]. А ось чоловік (понад 60 р.) із цього ж села твердив: “Хай хто як думає, чи правда то є, а чи ж ні. Хто його знає, чи є щось, чи немає. Хто його знає, наші предки так вірили, то й ми” [БЗ. – С. 1].

Цілком очевидно, що не слід було очікувати, що прості сільські мешканці, більшість з яких належали до старшої вікової генерації, а тим більше молодих людей, які не мали жодної можливості отримати або ж хоча б ознайомитися із азами релігійної освіти, зможуть більш-менш дати аргументовані відповіді на поставлені запитання. Але й наведені під час спілкування з ними щирі та відверті записи говорять про людські спроби, певні намагання самотужки визначити своє бачення (хай у більшості випадків й примітивне) стосовно духовних основ життя, особистого світорозуміння, Божого провіденціалізму. Водночас, як бачимо, такі підходи аж ніяк не говорять про атеїстичні переконання у сільських респондентів. Саме це засвідчує значна прихильність сільських мешканців щодо релігії, віри, існуючої в соціумі релігійної традиції і навпаки - наявність великого сумніву до ідеології та практики атеїзму, атеїстичних поглядів чи уподобань. Так, чоловік (41-50 рр.) із с. Більче Золоте наголосив: “Ми знаємо, що зараз йде боротьба між наукою і релігією, але одне одному не можуть доказати свою правоту... Тепер таких людей, як я, є багато”. До речі, особисто респондент відніс себе до людей, які вагаються у ставленні до атеїзму [БЗ. – С. 3].

Одним із важливих чинників особистої релігійності людини вважається її релігійно-обрядова практика, зокрема відвідування церкви, молитовного будинку, участь у традиційних богослужіннях, інших релігійних відправах. З цього приводу маємо чимало записів, отриманих дослідниками під час експедиційних обстежень сіл, а також безпосередньої

присутності науковців на богослужіннях. Щоправда, не обійшлося тут і без дещо несподіваних, можливо, по-сільському переконливих мотивацій із певною хитринкою причин відвідування людьми церкви. Скажімо, жінка (61 р.) із с. Більче Золоте сказала: “Мушу ходити до церкви, бо стара, смерть захопить, то Господь Бог буде питати про все” [БЗ. – С. 8].

Натомість чимало респондентів намагалися виправдати причини свого невідвідування церкви, причому останні у переважній більшості мали досить вагомий характер, як от: завантаженість роботою (праця на тваринницьких фермах, механізатором у полі, у сфері побутового обслуговування або торгівлі), хворобою, фізичною неміччю чи значною віддаленістю храму від місця їх проживання тощо. Наприклад, працівниці тваринницьких ферм із с. Більче Золоте – жінки 31-40 рр. – констатували: “Немає часу ані клуб, ані церкву відвідати”; (41-50 рр.); “Не ходжу в церкву, бо немає вільного часу” [БЗ. – С. 10]; “Ще минулого року була в церкві” [БЗ. – С. 6]; жінка 26-30 рр. зауважила: “Брат женився – то я була в церкві, а так не ходжу” [БЗ. – С.12]; чоловік 60 р. наголосив: “До церкви нема часу йти, бо робота” (сфера послуг – О. Б.) [БЗ. – С. 9]. Із цього ж села жінка-пенсіонерка щиро призналася: “Як працювала на фермі, то не йшла до церкви, а тепер на пенсії – де піду, нездорова. Проте все ж йду до церкви. Надолужую минуле” [БЗ. – С. 6]. Колгоспний механізатор (51-60 рр.): “Десь-колись піду до церкви, а так - ні” [БЗ. – С. 8].

Інші респонденти із с. Більче Золоте, зокрема жінки (41-50 рр.) заявили: “До церкви не ходжу, бо мала (дитина – О.Б.) хвора. Слухаю Службу Божу із Ватикану [БЗ. – С.1]; жінка 61 р.: ”До церкви не ходжу, слухаю Службу Божу із Ватикану. Сповідуюся, священник приходить до дому” [БЗ. – С. 5]; жінка 60 р.: “До церкви так далеко, але деколи йду” [БЗ. – С. 6]. Через вельми поважний вік та хворобу не відвідували церкву, хоча й постійно сповідалися на дому інші респонденти цього ж села [БЗ. – С. 2-3, 8, 10].

А тепер наведемо декілька записів науковців Інституту, що стосуються структурної характеристики учасників деяких богослужінь у досліджуваних селах Тернопільщини упродовж 1968-1975 рр. Ось що, приміром, занотував у своєму щоденнику дослідник, який працював у с. Мирне: “Селяни відвідують церкву досить активно, хоч у селі свого священника немає. Місцева влада дає для цього дозвіл священнику із сусіднього села періодично відправляти у тутешній церкві Службу Божу. Так, 1 листопада (до речі, за календарем Української Греко-Католицької Церкви того дня вшановується пам'ять всіх померлих – О.Б.) 1970 р. церква була вщент переповнена людьми. Можна було побачити тут колгоспників, робітників службовців, учнів місцевої школи та сусідніх шкіл, а також учнів із Бережанського та Підгаєцького технікумів. Від однієї дівчини-комсомолки на запитання: “Чому ти ходиш до церкви?” почув відповідь: ”А я знаю, всі йдуть і я йду. Там таких багато, як я” [МРН. – С. 77].

**Кількісний склад
відвідувачів церкви с. Мирне (1 листопада 1970 р.)**

вік	чол.	жін.	разом
до 16 р.	15	18	33
16-20 рр.	45	48	93
21-30 рр.	30	42	72
31-40 рр.	23	84	107
41-50 рр.	50	80	130
понад 60 р.	20	10	30
Разом	183	282	365

Присутні на богослужінні одягнені досить по-святковому. У церкві гарно співає хор. Священик у проповіді закликав парафіян не цуратися християнської віри “ [МРН. – С. 78].

Не менш переконливий запис науковців маємо про підготовку та відзначення мешканцями села Мирного свята Воскресіння Христового (Пасхи) у 1971 р. У щоденнику одного із дослідників читаємо: “До релігійного свята Пасхи колгоспники села Мирне готувалися ще заздалегідь: білили хати, прибирали подвір’я. У п’ятницю і суботу церква була відчинена весь день. Але в ці дні до церкви ходили переважно люди старшого і літнього віку. Із суботи на неділю (17-18 квітня) церква була відчинена цілу ніч. Біля церкви палили багаття. У переважної більшості хат села світилося світло.

До церкви із сусіднього села священик прибув о 6 год. ранку. А вже о 7 год. ранку в ній було до 470 осіб, із них до 320 жінок, решта – чоловіки. Молоді років до 30 було 50 осіб, дітей дошкільного віку – до 40. Кілька дітей було шкільного віку.

Окрім чоловіків та жінок, паску святити до церкви несли і діти. Багато селян приносили святити їстівне у двох кошичках. Святили ковбасу, м’ясо, яєчка, білий хліб. Всі відвідувачі церкви були по-святковому одягнені. Удень, 18 квітня, в неділю, до 16 год. на вулицях села майже нікого не було видно. Ніхто не працював у полі, цілий день не працювала сільська крамниця” [МРН. – С. 87].

На нашу думку, вартій уваги також безпосередній звіт науковців про саме церковне богослужіння 18 квітня 1971 р. у с. Мирне. Ось його текст: “Церква була відчинена цілу ніч. Чоловіки і жінки, переважно у віці 20-40 років, розклали вогнище біля церкви. Перед тим мешканці села впорядкували могили родичів і близьких. Звечора біля вогнища було до 50 осіб, але згодом сюди прибули групами та поодинці школярі (переважно хлопці).

Священик прибув десь біля 6 год. ранку. За ним їздили колгоспною вантажівкою, а після освячення пасок та богослужіння його знову відвезли в сусіднє село. Коли священик був відсутній, у церкві читав псалми сільський

дяк. Місцевий, добре співає. Перед початком Служби Божої священник, звертаючись до парафіян, у церкві сказав: “Я вас попрошу, аби добре зрозуміли. Щоб дітей сюди не заводили тих, котрі в школу ходять, і тих, що звуться дошкільниками. У п’ятницю я мав розмову в сільраді, де мене попередили, що коли будуть діти (у церкві – *О.Б.*), то буде зле”. А потім, ніби вибачаючись перед людьми, додав: “Ви самі знаєте, що школа вчить другому – вперед до комунізму, а в нас того нема”. Роздався тихий шум і подекуди сміх.

Діти, почувши це, вийшли із церкви, а окремі дошкільнята залишилися з матерями. Таких було 8 дівчаток. Причащалися переважно жінки у віці 40-50 років. Було зачитане пастирське послання. Після виходу на церковне подвір’я, чоловіки з пасками стали півколом біля храму. Коли почався його обхід парафіянами, почулися дзвони. В той же час священник, ні до кого не звертаючись, сказав: “Передайте їм, хай зупиняться”. Але дзвонарі продовжували свою справу” [МРН. – С. 88-89].

До даного тексту варто додати міні-діалог між науковцем та електриком села, що мав місце після свята Воскресіння Христового. Якось, відвідавши храм у с. Мирне, науковець відзначив про себе, що тут зробили ремонт, провели із різдвяних гірлянд освітлення, дізнався також, що невдовзі селяни планують настелити нову дерев’яну підлогу у храмі. «А як же голова сільської ради, допомагає чи забороняє робити ремонт церкви?» – поцікавився науковець у місцевого електрика, що порався на церковному подвір’ї. «О, ми самі все робимо і люди гроші дають, - відповів той. – А голова нам говорить: “Що ви, люди, до мене маєте? Я вже старий, дайте мені дожити, а там робіть собі, що знаєте” [МРН. – С. 89].

Про значну активність сільського населення в релігійно-обрядовій практиці засвідчують і записи науковців Інституту із с. Колодрібки. Наприклад, за їх матеріалами, 19 липня 1970 р. у церкві с. Колодрібки богослужіння тривало із 9 до 12 год. 30 хв. Селяни були по-святковому одягнені. Дуже багато людей було в національних костюмах, особливо серед жінок. При зустрічі всі люди віталися: “Слава Ісусу Христу!” і відповідали: “Слава навіки!”. Структура учасників богослужіння приблизно була такою: до 16 р. – 55 осіб (20 чоловіків і 35 жінок), 16-30 рр. – 80 (відповідно 30 і 50), 31-50 рр. – 200 (відповідно 80 і 120), понад 50 р. – 235 (відповідно 90 і 145). Отже, всього було 570 осіб [КДБ. – С. 127].

Окрім безпосередньої участі у богослужіннях, релігійних святах та висловлювань про них, маємо також можливість на підставі соціологічних матеріалів та експедиційних спостережень простежити дотримання сільськими мешканцями деяких християнських таїнств та обрядів. Йдеться, насамперед, про дотримання респондентами молитви, сповіді, посту, таїнств шлюбу, хрещення та церковних похорон. Скажімо, мешканка (41-50 рр.) із с. Більче Золоте заявила: “Як не помолюся, то хоч подумаю що-небудь” [БЗ. – С. 23].

Що ж стосується сповіді та дотримання посту, тут позитивних, тобто ствердних відповідей зафіксовано менше. Хоча в цілому теж відчувається відповідна увага та пошана згаданих християнських традицій, а також позитивна дієвість щодо них громадської думки села. Приміром, про це говорить відповідь мешканки (51-60 pp.) із с. Більче Золоте: “Люди йдуть до сповіді, то й я. Мені було б стидно не йти” [БЗ. – С. 1]. Цікаво, що чимало респондентів самі визначили час своєї останньої сповіді. Складається враження, що деякі з них під час розмови із дослідниками ніби своєрідним чином вибачалися перед Богом, своєю совістю за недотримання християнських канонів. Скажімо, мешканка с. Більче Золоте щиро призналася: “Сповідалася, коли віддавалася” [БЗ. – С. 10]. А ось інша респондентка (51-60 pp.) із цього ж села висловила свою специфічну думку щодо сповіді: “Я вже не сповідалася декілька років. Ви знаєте чому? Я вірю в Бога, так мене мама вродила, так мене виховала. Але, певно, священник така сама людина, як всі, то чому я маю йому розповідати свої гріхи?”. У додаток до цих слів науковець-дослідник зазначив, що в хаті цієї господині було чимало ікон, різних вишиванок, на одній з яких був вишитий кольоровими нитками напис: “Христовому поклоняємося Володарю” [БЗ. – С. 3].

Переповіли дослідники й розмірковування про особисте ставлення до сповіді Григорія Миколайовича Матічука, 1921 р. народж, мешканця с. Коло-дрібки. З цього приводу у щоденнику дослідника читаємо: “Чоловік розповідає, що вже 25 років не сповідається тому, що забагато впізнав священника. Той чоловік (респондент – О. Б.) колись був музикантом, грав на весіллях, куди часто запрошували попа. Там піп був досить часто п’яний і часто його розум був слабкий, а на язик він був сміливий. Тоді й переконався чоловік, що піп веде себе не так, як треба вести себе попові” [КДБ. – С. 36-37]. Були також висловлені інші прикрі нарікання респондентів на аморальні вчинки священників [КДБ. – С. 75-76], які активно використовувала атеїстична пропаганда з метою дискредитації релігії.

Стосовно ставлення сільських мешканців до сповіді, то, з одного боку, відчувається традиційне збереження в сільському побуті цього християнського таїнства, а з іншого – життя обумовило його певне звуження в часі і просторі. Піст, як засвідчили тогочасні спостереження, у багатьох випадках отримав нове витлумачення або ж розуміння відповідно до способу мислення та праці селян. Переважно не дотримувалися посту люди, які працювали механізаторами, або ж мали певні проблеми із здоров’ям чи відповідними сімейними обставинами. Однак навіть у таких випадках більшість людей дотримувалися посту у передвеликодну п’ятницю або інші особливо важливі дні чи тижні Великого посту.

Позаяк у всіх обстежених селах Тернопільщини мешканці були добре поінформовані про те, хто з їх односельців, як говорили на селі, “жив на віру”, тобто не брав шлюбу в церкві. Останнє сприймалося громадською думкою, здебільшого, негативно. Хоча заради справедливості треба сказати,

що до уникнення шлюбного дійства (вінчання) у церкві спричиняли різні життєві мотиви. Скажімо, жінка (41-50 pp.) із с. Більче Золоте розповіла: “Я виходила заміж у 1961 році, але ми не брали шлюб у церкві, бо мій теперішній чоловік залишив жінку, а в церкві ксьондз не хоче давати шлюбу, треба дозвіл від єпископа. Ми ж не хотіли туди йти. Так і живемо лише з розпискою” [БЗ. – С. 4].

Серед записів учасників соціологічних експедицій в обстежуваних селах маємо і вельми сумну подію. Йдеться, зокрема, про трагічний випадок у с. Колодрібка в сім’ї Андрія Яковича Липки, 1923 р. народж., секретаря сільської ради. Тут у березні 1969 р., внаслідок сердечного приступу, помер буквально на очах родини вдома хлопчик 1955 р. народж. А тепер з цього приводу процитуємо запис науковців-дослідників: “Почали готуватися до похорону. Думали члени сім’ї різне – треба ж ховати так, як люди, бо треба якось з людьми жити, тобто треба ховати по-релігійному. Але, по-друге, батько працює секретарем сільської ради, також ідеологічний працівник... Приїжджали представники району і вели розмову про те, щоб по-світському поховати сина... Думав-гадав батько і вирішив ховати так, як ховали колись його батька...”

У призначений день похорону священика викликали в район... Отже, ховали без священика, але було два хрести і шість хоругв. Грав колгоспний оркестр, хор співав релігійні пісні. Поховали сина за релігійними обрядами. Була велика траурна процесія. Після похорону батька зняли з посади секретаря сільської ради за дотримання релігійних обрядів” [КДБ. – С.84-85]. Так існуючий тоді радянський режим розправився із людиною, яка не поділила погляди комуністичної ідеології та практичні дії, що насильно нав’язувалися атеїстичною системою у різних сферах життя суспільства.

Таким чином, незважаючи на декларативне проголошення радянськими державними та комуністично-партійними чинниками домінування у суспільній свідомості так званого радянського народу науково-матеріалістичного світогляду, у сільській місцевості Тернопільщини, як засвідчили різнобічні соціологічні матеріали упродовж 60-70-х років ХХ ст. продовжували своє активне життя та відтворення релігійні переконання, релігійно-обрядова практика, її традиції та звичаї. Звичайно, тогочасні сільські респонденти у своїй більшості не мали потрібних богословських знань чи релігійних (церковних) набутоків, адже на офіційному рівні влада чинила тому великі перешкоди, а деколи й силкувалася фізично завадити участі сільським мешканцям у релігійних святах і обрядах, дотриманню християнських таїнств. Особливо це стосувалося молоді, а також місцевої сільської інтелігенції. І все ж таки прагнення людей до слова Божого, дотримання ними основних християнських традицій, масова участь у богослужіннях переконливо засвідчують, що радянській владі не вдалося нав’язати віруючій людині неприродний атеїстичний спосіб життя, позбавити людську особистість права думати і жити за законами Істини Христової.

Анотація

Матеріали статті, з одного боку, об'єктивно відтворюють істинне ставлення мешканців сільської місцевості Тернопільщини до релігії та церкви, а також їх безпосередню участь в релігійно-обрядовій практиці, а з іншого – обґрунтовано спростовують заідеологізовані постулати офіційної радянської суспільствознавчої науки про всеохоплюючий характер атеїстичної дійсності у досліджуваному регіоні.

Ключові слова: соціологічні дослідження, експедиційні обстеження села, респондент, Бог, релігія, Церква, релігійні переконання, релігійні свята і традиції, релігійність, релігійно-обрядова практика, світогляд, свобода совісті, атеїзм, атеїстичні переконання.

Oksana Borutska. «Features of saving and recreation of the personal religiousness of rural respondents of Ternopil region (on materials of 60-70th XX century)». Materials of the article, from one side, objectively reproduce veritable attitude of habitants of rural locality of Ternopil toward religion and church, and also their direct participating in religiously-ceremonial practice, and from other - grounded refute the ideology postulates of official soviet social science science about all-embracing character of atheistic reality in the explored region.

Keywords: sociological researches, expeditionary inspections of village, respondent, God, religion, Church, religious persuasions, religious holidays and traditions, religiousness, religiously-ceremonial practice, right of conscience, atheism, atheistic persuasions.

***

ОТЕЦЬ ІВАН МУЗИЧКО ПРО ПРИРОДУ І СТАН УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ

1. Алла Бойко, докт. філолог. наук, проф. (далі – А.Б.): Ви тривалий час опікуєтесь українцями за кордоном. Ви бачили кілька хвиль еміграції. Чи змінилося ставлення українців-заробітчанин до Церкви і релігії?

Не всю українську еміграцію по багатьох країнах я бачив, лиш серед деяких я жив і працював, а про інших читав і чув. В нас тих еміграцій було чотири: перед Першою світовою війною, після тієї війни, після Другої світової війни і з початком ХХІ-го століття. Перша еміграція була переважно з Галичини до обох Америк. Це були напівграмотні бідні селяни, скромні дядьки-добряги з Австро-Угорської імперії. Вони жили з Богом в серці, їхали з молитвою, підтримувані в цім намірі Церквою. Вони, скажемо словами Шевченка, «взяли з собою Матір Божу і більше нічого не взяли». Перші їхні десятиліття кінця ХІХ століття були переважкі, праця найважча і найгірша – в копальнях, рубання пралісів, щоб зробити з них родючі поля. Терен – обидві Америки. Часто хитрими чужинцями-громадами, а